ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA
VOL. XXXI SECTIO H 1997

Zakład Funkcjonowania Gospodarki
Wydziału Ekonomicznego UMCS

STANISŁAW DUDA

Typy produkcji w koncepcji Władysława Zawadzkiego

Types of Production in the Concept of Władysław Zawadzki

Władysław Marian Zawadzki (1885–1939) urodził się i wychowywał w Wilnie. Po ukończeniu studiów przyrodniczych na uniwersytecie w Moskwie, zmienił kierunek zainteresowań, studiując zagadnienia społeczno-ekonomiczne w Paryżu, a także w Lipsku, Zurychu i Londynie.[1]

Władysław Zawadzki ponad 20 lat prowadził wykłady z ekonomii na różnych wyższych uczelniach. Pracę dydaktyczną rozpoczął w roku 1917 na Politechnice Warszawskiej. W latach 1919–1931 był profesorem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, a od roku 1932 – w Warszawskiej Szkole Głównej Handlowej.[2]

Władysław Zawadzki dużo czasu poświęcił też działalności polityczno-gospodarczej. Już w r. 1920 w Wilnie został dyrektorem tamtejszej Izby Przemysłowo-Handlowej. W roku 1931 objął urząd wiceministra skarbu, a następnie ministra bez teki (1932). W latach 1932–1936 pełnił funkcję ministra skarbu. W roku 1930 Władysław Zawadzki został członkiem-założycielem powstałego w Ameryce Towarzystwa Ekonomicznego (*The Econometric Society*) i wszedł w skład jego władz. Od roku 1936 do końca życia Władysław Zawadzki wykładał w SGH ekonomię polityczną oraz prowadził kurs specjalny dla słuchaczy zainteresowanych problematyką teoretyczno-analityczną.

[1] Zob. *Czy wiesz kto jest kto?*, Warszawa 1938, s. 839.

[2] *Poczet wybitnych profesorów SGH–SGPiS 1906–1986*, IWZZ, Warszawa 1986, s. 376.

Władysław Zawadzki początkowo zafascynowany był osiągnięciami szkoły lozańskiej, które spopularyzował w wydanej niemal równocześnie po francusku i po polsku książce *Zastosowanie matematyki do ekonomii politycznej*, (nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, Wilno 1914 oraz *Les Mathematiques appliquées a l'économie politique*, Paris 1914). Dzięki tej pracy zyskał opinię pierwszego, a jednocześnie najwybitniejszego przed Langem przedstawiciela ekonomii matematycznej w Polsce.[3]

W latach 20. ukazała się druga wybitna książka W. Zawadzkiego - *Teoria produkcji. Próba zbadania społecznych warunków produkcji* (Warszawa 1923).[4] W pracy tej podejmuje on zadanie określenia społecznych warunków produkcji. W szczególności chodzi tu o wyjaśnienie, jak kształtuje się produkcja w warunkach pewnego, konkretnego podłoża społecznego. Zagadnienie to ujęte jest w dwóch aspektach:

a) w jakich warunkach możliwa i zapewniona jest prawidłowa produkcja, rozumiana jako stała materialna podstawa bytu społecznego,

b) w jaki sposób przedstawiać się może ilościowe i jakościowe ukształtowanie produkcji w zależności od określonych warunków społecznych.

W. Zawadzki wyraźnie podkreśla, że chodzi o sformułowanie podstawowych społecznych warunków produkcji, w odróżnieniu od rozpowszechnionych w teorii ekonomii ujęć, sprowadzających produkcję do określonego stosunku wymiennego (wymiana usług czynników produkcji). Zdaniem W. Zawadzkiego, aby można było w sposób prawidłowy wyjaśnić zagadnienie wymiany usług produkcyjnych, należy rozstrzygnąć szereg kwestii związanych ze społecznym uwarunkowaniem procesów produkcyjnych.

Opracowanie niniejsze zawiera próbę rekonstrukcji pojęcia typów produkcji, które w ujęciu W. Zawadzkiego stanowią kompleksy wzajemnie powiązanych społecznych warunków produkcji. Typ produkcji przedstawia takie ukształtowanie warunków produkcji, przy którym możliwa jest w danym ustroju społecznym produkcja prawidłowa, a więc produkcja wykorzystująca w sposób optymalny posiadane siły wytwórcze.

---

[3] Zob. E. Taylor, *Historia rozwoju ekonomii*, t. II, Poznań 1957, s. 156. Ściśle rzecz biorąc, pierwszeństwo należy się Leonowi Winiarskiemu; zob.: T. Kowalik, *Polski spór o ekonomię jako naukę ścisłą w XIX w.*, „Ekonomista" 1972, nr 1.

[4] Skrót tej pracy w języku francuskim ukazał się w r. 1927: *Esquisse d'une théorie de la production*, Paris 1927.

SIŁY WYTWÓRCZE A CZYNNIKI PRODUKCJI

Szczegółowe i wszechstronne nakreślenie społecznych warunków produkcji prawidłowej jest podstawą dla analizy procesu produkcji. „Produkcję określam jako działalność ludzką, polegającą na wywoływaniu w świecie zewnętrznym zmian, dążących do przystosowywania go do naszych potrzeb".[5] Zasadnicze kryterium uznania pewnej działalności za produkcję, a pewnych czynności, jako produkcyjnych, polega na tym, że zmiany zachodzą w świecie zewnętrznym i powodują przystosowanie go do ludzkich potrzeb. Czynności produkcyjne (jak i sama produkcja) wywołują więc zmiany „społecznie obiektywne", precyzuje W. Zawadzki, a ich celem jest wytwarzanie materialnej podstawy społecznego bytu.

Rozważając istotę czynności produkcyjnych, włącza się W. Zawadzki do starego sporu o pracę produkcyjną i nieprodukcyjną.[6] W świetle przedstawionego wcześniej kryterium, za produkcyjne uznaje on wszystkie czynności służące do wytwarzania zarówno dóbr materialnych, jak i usług obiektywnych społecznie. Obiektywność dóbr materialnych nie budzi wątpliwości. Obiektywny charakter usług jest najczęściej zamaskowany przez to, że istnieją one tylko w chwili wytwarzania i mogą służyć tylko tym, którzy mogą wejść w bezpośredni kontakt z czynnikiem, świadczącym usługę. Jednakże, zauważa W. Zawadzki, usługa, tak samo jak dobro materialne, może służyć każdemu, kto postawi się w odpowiednich warunkach (np. kupując dobro lub odpowiednią usługę). Moment korzystania z usługi jest w prawdzie ściśle związany z chwilą jej świadczenia, lecz może ona być tak samo dowolnie wybrana, jak chwila spożycia dóbr materialnych. W istocie rzeczy, odróżniać należy pomiędzy dobrami i usługami obiektywnymi z jednej, a usługami ściśle subiektywnymi, z drugiej stromy. Ta ostatnia grupa obejmuje czynności skierowane na wywołanie zmian w świecie wewnętrznym pewnej określonej jednostki (np. sprawienie komuś

[5] W. Zawadzki, *Teoria produkcji. Próba zbadania społecznych warunków produkcji*, Warszawa 1923, s. 81.

[6] Problem pracy produkcyjnej został postawiony przez A. Smitha, który operował dwoma pojęciami pracy produkcyjnej. Według pierwszego, praca produkcyjna to praca najemna, która w wymianie na kapitał nie tylko reprodukuje wartość „swego utrzymania", ale ponadto przynosi zysk kapitaliście. Pracą nieprodukcyjną jest praca nabywana nie za kapitał, lecz dochód, np. gdy robotnik ze swej płacy opłaca szewca czy krawca. W innym miejscu A. Smith, pracę produkcyjną określa jako pracę dającą określony efekt rzeczowy. A. Smith, *Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Londyn 1776; wyd. polskie: *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*, t. I, Warszawa 1954, s. 417–421. K. Marks natomiast wiąże pojęcie produkcyjności z pracą tworzącą nowe wartości; K. Marks, *Kapitał*, t. I, Warszawa 1970, s. 563–567.

przyjemności swoją obecnością lub rozmową). Nie są to społecznie rzecz biorąc, obiektywne zmiany; ponadto jako zjawiska z natury czysto indywidualne, nie są związane żadnymi określonymi stosunkami z podłożem społecznym.

Przedstawione rozumowanie pozwala Zawadzkiemu na określenie jako produkcyjnych, tych czynności, które służą do wytwarzania dóbr lub usług obiektywnych (potencjalnie społecznych), które razem stanowią produkt społeczny Tak więc pojęcia produkcji i produkcyjności mają sens tylko w gospodarce społecznej. W tych okolicznościach odróżnia on dochód produkcyjny od nieprodukcyjnego. Dochód produkcyjny jest bezpośrednio uwarunkowany przez czynności (świadczenie usług produkcyjnych), służące do wytwarzania produktu, który jest co najmniej równy uzyskanemu dochodowi. Dochód uwarunkowany tylko przez czynności nieprodukcyjne (gwałt, wymuszenie, spekulacja, oszustwo, prośba, gra itp.), jest dochodem nieprodukcyjnym. W rozwiniętej gospodarce towarowej, dochód i produkt, będący jego podstawą, mogą być porównane tylko w formie wartościowej (pieniężnej), która może być ustalona konkretnie tylko w danym momencie lub w stanie całkowitej równowagi.

Produkcja wymaga odpowiednich substancji materialnych, ludzkiej siły roboczej i potrzebnych sprawności technicznych. Rozpatrując niezbędne materialne elementy produkcji, W. Zawadzki odróżnia pojęcia siły wytwórczej i czynnika produkcji.[7] Siłę wytwórczą stanowią te właściwości ludzi lub rzeczy, które materialnie warunkują pewien efekt produkcyjny. Są to: zdolność człowieka do wykonywania pracy, urodzajność gruntu, właściwości materiału powodujące jego przydatność w produkcji itp. Czynnikiem produkcji jest podmiot (osoba) lub przedmiot, z którym związane są określone właściwości produkcyjne. Natomiast faktyczne zastosowanie sił wytwórczych, związanych z pewnym czynnikiem produkcji, określa Zawadzki jako usługę produkcyjną tego czynnika.

Zasadniczymi kategoriami sił wytwórczych są: siła ludzka i siły natury. Odpowiednio do tego W. Zawadzki wyróżnia dwa pierwotne czynniki produkcji: naturę i człowieka. Rozwój społeczno-gospodarczy tworzy dalsze, pochodne siły wytwórcze i czynniki produkcji, przeto w praktyce nie zawsze każdej kategorii sił wytwórczych odpowiada jeden określony czynnik produkcji. Siły wytwórcze pochodne, to przede wszystkim technika, jako zdolność wywoływania odpowiednich zjawisk w określony sposób. Ponadto do tej kategorii zalicza autor możliwość pokonywania przeszkody, jaką dla produkcji stanowi czas, przez stosowanie pośredniego, bardziej efektywnego procesu produkcji,

[7] Zawadzki, *Teoria produkcji...*, s. 85–86.

w oparciu o rezultaty wcześniejszych procesów produkcyjnych.[8] Pochodnym czynnikiem produkcji jest więc kapitał w sensie konkretnych dóbr kapitałowych (*Kapitalgüter* Böhm-Bawerka).

„Tak więc – pisze Zawadzki – czterem głównym kategoriom sił wytwórczych: siłom natury, sile roboczej, technice i specyficznej sile wytwórczej kapitału, przeciwstawiają się tylko trzy kategorie czynników produkcji: człowiek, natura, kapitał".[9] W przypadku materiałów, siła wytwórcza, ściśle pokrywa się z czynnikiem produkcji: właściwości materiału warunkujące jego efekt produkcyjny, stanowią substancję tego materiału. We wszystkich innych przypadkach pojęcie siły wytwórczej nie odpowiada konkretnemu czynnikowi produkcji. W szczególności z człowiekiem, jako czynnikiem produkcji, związana jest w sposób naturalny, siła robocza, jako siła wytwórcza. Jednakże z człowiekiem związana jest także siła wytwórcza techniki, chociaż ta ostatnia wykracza poza sprawność i wiedzę techniczną danego wytwórcy (może ona tkwić w narzędziu lub w maszynie – w tej sytuacji maszyna jest pośrednikiem, za pomocą którego technika posiadana przez jednego wytwórcę, jest rozporządzana przez innego wytwórcę). Podobnie, z dobrami kapitałowymi, związana jest zarówno siła wytwórcza techniki, jak i właściwa siła wytwórcza kapitału.

Odróżnienie siły wytwórczej od czynnika produkcji pozwala na rozstrzygnięcie wielu spornych pojęć. Na gruncie tego rozróżnienia widać, że takie kategorie, jak wiedza czy organizacja, są elementami sił wytwórczych, a nie czynnikami produkcji. Głównie jednak znaczenie tego rozróżnienia, zdaniem Zawadzkiego, jest natury metodologicznej. W procesie produkcji liczą się przede wszystkim siły wytwórcze, które jednak same przez się, nie mogą stać się przedmiotem transakcji wymiennych. Transakcjom tym podlegają czynniki produkcji są one kupowane, sprzedawane, wynajmowane, one mają cenę. Dlatego też teoria wymiany starając się wyjaśnić wpływ produkcji na stosunki wymienne, posługuje się pojęciem czynnika produkcji. Jednakże, zaznacza Zawadzki, stały, niezmienny stosunek pomiędzy pewnej wielkości siłą wytwórczą, a określonym czynnikiem produkcji, który zakładany jest w teorii wymiany,

---

[8] Problem pośredniego procesu produkcji postawił E. Böhm-Bawerk, który używał pojęcia „okrężne drogi produkcji". Kapitał w jego ujęciu to wszelkie dobra pośrednie. Społeczeństwo jest zainteresowane w gromadzeniu kapitału i zwiększaniu ilości procesów produkcyjnych, a więc wydłużaniu dróg produkcji, gdyż produkcja okrężna jest najbardziej wydajna; E. v. Böhm-Bawerk, *Kapital und Kapitalzins*, 1889; wyd. polskie: *Kapitał i zysk z kapitału*, 2 tomy, Warszawa 1924–1925. W. Zawadzki doceniając rolę wprowadzenia czynnika czasu do produkcji, nie podziela jednak określenia kapitału przez Böhm-Bawerka.

[9] W. Zawadzki, *Teoria produkcji...*, s. 86.

istnieje tylko w określonych warunkach społecznych. W tej sytuacji wyraźnie widać różnicę w ujęciu zjawiska produkcji: teoria produkcji bada warunki i skutki działania sił wytwórczych, natomiast teoria wymiany zajmuje się rolą czynników produkcji w tworzeniu wartości produktu.

Szczególną rolę odgrywa odróżnienie siły wytwórczej od czynnika produkcji w analizie kategorii kapitału. Produkcyjność poszczególnych dóbr-kapitałów (np. narzędzi, maszyn), tj. wielkość usług produkcyjnych, które mogą one oddać, zależy częściowo od rozwoju wiedzy technicznej, której efektem jest dany obiekt kapitałowy, częściowo zaś od tego, w jakim stopniu pozwala on na stosowanie bardziej pośredniego procesu produkcyjnego. Dlatego też, produkcyjność dóbr kapitałowych może się zmieniać w zupełnie innym stosunku, niż specyficzna siła wytwórcza kapitału.[10] Wynika to stąd, zaznacza W. Zawadzki, że siły wytwórcze nie są identyczne w różnych warunkach społecznych („ukształtowaniach gospodarczych"). Tak np. siła wytwórcza, którą w gospodarce towarowej przedstawia pewna suma pieniędzy, nie istnieje w ogóle w gospodarce naturalnej. Okoliczności te w sposób dobitny ukazują potrzebę badania społecznych uwarunkowań produkcji (jej „podłoża").[11]

PRACA JAKO WYRAZ CHĘCI WYTWARZANIA

Siły wytwórcze są w procesie produkcji elementem biernym, aktywnym ich odpowiednikiem jest chęć (wola) wytwarzania, przejawiająca się w różnych formach. Chęć wytwarzania jest skutkiem odczuwania potrzeb, które mogą być zaspokojone, bezpośrednio lub pośrednio, przez wytwarzanie dóbr i usług. Kierunek, w jakim rozwinie się chęć wytwarzania, zależy od stosunku jednostki do potrzeb i do działalności gospodarczej.

W. Zawadzki wyodrębnia trzy zasadnicze postawy wobec potrzeb. Pierwsza, wyraża stosunek dziecka lub człowieka pierwotnego („dzikiego") do potrzeb i odpowiada pierwotnemu ujęciu działalności gospodarczej. W tym przypadku każda potrzeba ujmowana jest sama w sobie, bez związku z innymi, jako

[10] Podobny sposób rozumienia kapitału znajdujemy u przedstawiciela tzw. szkoły szwedzkiej, Gustawa Cassela, który rozróżnia wyraźnie kapitał realny jako dobra kapitałowe i kapitał w sensie abstrakcyjnym, rozumiany jako pewna podaż dyspozycji kapitałowych; G. Cassel, *Theoretische Sozialökonomie*, W. Scholl, Leipzig 1923 (I wyd. 1918). Zob. E. Lunberg, *The influence of Gustaw Cassel on economic doctrines and policy*, „Skandinaviska Banken Quarterly Review" 1967, nr 1.

[11] Zawadzki, *Teoria produkcji*, s. 88.

wyłączny cel dążeń. W drugim przypadku potrzeby, łącznie z pewnymi czynnościami, są traktowane jako obraz pożądanego trybu życia. Działalność gospodarcza jest w tym ujęciu elementem ogólnej aktywności życiowej (stylu życia). W tej sytuacji, potrzebą staje się sam sposób wykonywania czynności gospodarczych – czynnościom tym towarzyszą różne rytualne obrzędy. Trzeci rodzaj stosunku do potrzeb opiera się na zasadzie dążenia do osiągnięcia maksimum zadowolenia; jednostka w swoim postępowaniu powoduje się rachunkiem korzyści.

Ostatni z wymienionych przypadków, opatruje W. Zawadzki specjalnym komentarzem. Przede wszystkim, nie powinno się traktować postępowania, powodowanego rachunkiem zadowolenia (dążenia do maksimum korzyści), jako jedynego racjonalnego sposobu zaspokajania potrzeb. Rachunek zadowolenia, jak i racjonalność decyzji gospodarczych, przejawia się tylko jako tendencja – logiczność postępowania nie musi być bezwzględna. Twierdzenie, że dążenie do maksymalnej korzyści jest racjonalnym stosunkiem do potrzeb, jest słuszne w pewnych, określonych warunkach, gdy każda czynność jest uzasadniona przez jakiś wyższy, zewnętrzny cel. Maksymalizacja zadowolenia spełnia warunki jedynego, najwyższego celu działalności, o ile przyjmuje ona postać zobiektywizowaną. W. Zawadzki używa określenia „abstrakcyjny środek zaspokajania potrzeb", który przybiera postać określonej sumy pieniędzy. W tym ujęciu dążenie do największego zadowolenia może być wyrażone (i zróżnicowane) ilościowo. Wówczas celem działalności gospodarczej jest po prostu zdobycie jak największej ilości tego „abstrakcyjnego środka". Pozostała działalność życiowa człowieka polega na zaspokajaniu potrzeb poprzez zużywanie uzyskanych środków, która polega na racjonalnym podziale „abstrakcyjnego środka" pomiędzy potrzeby. W ten sposób można uznać, że dążenie do maksimum zadowolenia realizuje się pośrednio, poprzez porównanie wszystkich potrzeb z abstrakcyjnym środkiem ich zaspokojenia. Wymaga to jednak, zaznacza Zawadzki, odpowiedniego psychicznego podłoża produkcji. Chodzi tutaj o towarowy stosunek do działalności gospodarczej, kształtujący się w warunkach istnienia własności prywatnej. W tej sytuacji „abstrakcyjny środek zaspokojenia potrzeb", przybiera postać zarobku wyrażonego w pieniądzach.[12]

Jako pochodną trzech wymienionych postaw, wyróżnia W. Zawadzki, stosunek do działalności gospodarczej, jako do pewnej funkcji (misji) społecznej. Powstaje on wówczas, gdy działalność gospodarcza traktowana jest jako chęć zaspokojenia cudzych potrzeb, postępowanie na skutek poczucia obowiązku,

[12] *Ibid.*, s. 93–94.

poddawanie się powszechnemu nastrojowi itp. Jest to forma pochodna, gdyż wymienione społeczne postawy rozwinąć się mogą tylko jako uzupełnienie omówionych wcześniej form stosunku do działalności gospodarczej (szczególnie, jako swoista emanacja trzeciej, towarowo-pieniężnej formy). W szczególnych okolicznościach, traktowanie działalności gospodarczej jako funkcji społecznej, może stać się działalnością zracjonalizowaną i stosować do zasady gospodarności. Może się tak stać wówczas, gdy dobrobyt społeczny wynika bezpośrednio z samej działalności gospodarczej. W tej sytuacji produkcja kolektywistyczna, może być tylko gospodarką „bezpośrednią" (naturalną), pozbawioną form towarowych, rozwiniętych w gospodarce towarowo-indywidualistycznej (kapitalistycznej).

Działalność produkcyjna, nawet jeśli jej rezultat jest pożądany, napotyka jednak na trudności tkwiące w naturze ludzkiej. Człowiek musi wystąpić aktywnie (przełamać wewnętrzne opory) w trzech aspektach:

„1) powzięcia inicjatywy produkcji,

2) wykonania niezbędnych czynności, w szczególności pracy,

3) powstrzymania się od szkodliwych dla produkcji czynności, w szczególności od spożycia potrzebnych dla niej dóbr".[13]

Główną, zasadniczą przeszkodą podjęcia inicjatywy produkcyjnej jest wrodzona człowiekowi inercja. Jeśli chodzi o większe i długotrwałe dzieła produkcyjne, obok subiektywnie pojętej inercji, pojawiają się specjalne, obiektywne trudności, związane ze świadomością ryzyka. Trudności inicjatywy doraźnych aktów twórczych, mogą być stosunkowo łatwo pokonane przez żywo odczuwane popędy. W przypadku inicjatywy poważnych, długotrwałych procesów wytwórczych, popędy aktywnej natury ludzkiej muszą się przejawiać w specjalnej formie popędu twórczego lub przedsiębiorczości.

Popędem twórczym jest bezpośredni poryw do działalności twórczej (do wywoływania „pewnych nowych kombinacji w świecie zewnętrznym"). W ten sposób określa Zawadzki „poryw twórczy" jako zjawisko jednostkowe, sporadyczne. Właściwy zaś popęd twórczy należy rozumieć jako „pewne stałe usposobienie, w którym się te porywy twórcze [...] szczególnie często i intensywnie przejawiają".[14] Popęd twórczy jest o wiele intensywniejszy i trwalszy od poszczególnych porywów, przez co pozwala realizować inicjatywy produkcyjne wymagające pewnego systematycznego wysiłku. Intensywność przejawiania się popędu twórczego warunkują dwie kategorie czynników: jedne kształtują go ja-

[13] *Ibid.*, s. 95.
[14] *Ibid.*, s. 96.

ko trwałe usposobienie, część psychicznego podłoża produkcji; drugie wywołują, przy danym już usposobieniu, konkretne akty twórcze.

Konkretny kształt inicjatywy produkcyjnej warunkowany jest przez przedsiębiorczość. W. Zawadzki określa ją jako „usposobienie, przy którym jest się gotowym do podjęcia inicjatywy dzieła produkcyjnego, ilekroć może ono zapewnić korzyść".[15] Przedsiębiorczość jest spokrewniona z popędem twórczym: trudności zainicjowania i prowadzenia przedsiębiorstwa (ryzyko, niepewność) pobudzają do działalności. Cechą specyficzną przedsiębiorczości jest uwzględnienie korzyści (zysku) jako motywu działalności gospodarczej.[16]

Znacznie więcej różnorodnych trudności wiąże się z pracą, tj. wykonywaniem niezbędnych czynności produkcyjnych. Dokładnie pod pojęciem „praca" W. Zawadzki rozumie „czynności ludzkie, wykonywane ze względu na leżący poza nimi cel".[17] W poszczególnych przypadkach, gdy czynności stanowiące pracę są bezpośrednio pożądane, albo stanowią przyjemność dla pracującego, ewentualne trudności, jakie mogą one napotykać, są niwelowane przez zamiłowanie do pracy. W olbrzymiej większości wypadków czynności, stanowiące pracę, nie są ani bezpośrednio pożądane, ani przyjemne: praca wywołuje trudności, napotyka opór, który musi być przezwyciężony.

W. Zawadzki szczegółowo rozważa kilka „grup trudności pracy". Pierwsze z nich polegają na tym, że człowiekowi nie chce się wykonywać w ogóle, lub w określonym momencie, pewnych czynności, które muszą być wykonane. Istota trudności polega w tej sytuacji na wyrzeczeniu się swobody rozporządzania swoim czasem i osobą, na konieczności podporządkowania trybu życia mechanizmom produkcji. Trudność stanowi też wykonywanie pracy z odpowiednią dokładnością i intensywnością. Wreszcie specjalną grupę stanowią trudności pracy twórczej: konieczność wywołania usposobienia, w którym możliwy jest akt twórczy (oczywiście przy istnieniu odpowiednich uzdolnień). Specyfiką trudności pracy twórczej (w odróżnieniu od wcześniej wymienionych trudności) jest to, że nie mogą one być usunięte przez żadną wprawę ani doświadczenie (rutynę).

Trudności pracy, rozumiane jako żywe wewnętrzne hamulce, nie mogą być przezwyciężone przez samą myśl o wynagrodzeniu, które praca przyniesie. Ko-

---

[15] *Ibid.*, s. 97.

[16] Badania przedsiębiorczości jako specyficznej pracy twórczej, przez dłuższy czas nie były w Polsce prowadzone. Interesującą propozycję stanowią prace Wacława Grzybowskiego, który przedsiębiorczość rozpatruje w aspekcie ryzyka i niepewności. Zob. W. Grzybowski, *Przedsiębiorczość i ryzyko w gospodarce rynkowej*, Lublin 1994.

[17] Zawadzki, *Teoria produkcji...*, s. 98.

nieczna jest ponadto wewnętrzna siła motoryczna związana z rozważanymi już, bezpośrednimi popędami. W szczególności przezwyciężenie trudności pracy twórczej, zakłada istnienie tego szczególnego usposobienia, które Zawadzki określa jako popęd twórczy. Popęd ten, w powiązaniu z korzyściami, jakie działalność twórcza może przynieść, nie usuwa wszystkich trudności pracy. Mogą one w pełni być przezwyciężone przez wolę pracy, rozumianą jako „zdolność do zmuszania się do wykonania pracy, wydobycia z siebie, ze swej jaźni, i nadania wyobrażeniu o celu pracy tej siły motorycznej której samo nie posiada". Słów „zdolność zmuszania się" używa W. Zawadzki w obiektywnym znaczeniu faktu, że człowiek potrafi podjąć decyzję, dzięki pewnym procesom psychicznym. Nie jest to jednak jakaś specjalna władza duchowa: „[...] jako zjawisko psychiczne, przedstawia wola pracy złożony kompleks bardziej elementarnych zjawisk: pierwiastków twórczych, pierwiastków afektywnych i pierwiastków panowania nad sobą".[18]

W. Zawadzki odróżnia sporadyczną wolę pracy, od istotnej, trwałej woli pracy. Ta ostatnia jest zdolnością zmuszania się zawsze („prawidłowo") do wykonania zdecydowanej pracy, podczas gdy pierwsza jest zdolnością zmuszania się do niektórych tylko przypadkach. W przypadku sporadycznej woli pracy element panowania nad sobą ustępuje na plan dalszy i zbliża się ona do silnego popędu. Wola pracy, w obydwóch swych formach, różni się zasadniczo od zamiłowania do pracy. W. Zawadzki przypisuje dużą wagę do rozróżnienia tych zewnętrznie podobnych zjawisk. Zamiłowanie do pracy stanowi ewentualną część podłoża psychicznego produkcji: jest to usposobienie, przy którym sam proces pracy, jego celowość, ład, systematyczność, sprawiają zadowolenie pracującemu. Zamiłowanie do pracy samo nie przezwycięża trudności pracy: powoduje tylko ich złagodzenie. Jest ono elementem biernym, statycznym i jako takie może być zastąpione przez wzrost wynagrodzenia. Wola pracy, podkreśla Zawadzki, jest elementem aktywnym, dynamicznym – wyjaśnia ona sam proces pracy i jego wykonywanie.

W pewnych, szczególnych warunkach trudności pracy mogłyby być przezwyciężone przez społeczną wolę pracy. Autor podkreśla, że badanie tej woli jest utrudnione, gdyż nie znany jest konkretny przypadek zastosowania jej na większą skalę. Przestrzega tylko, żeby nie mylić jej z rozpowszechnioną w społeczeństwie indywidualną wolą pracy. Różnica pomiędzy nimi jest podwójna: indywidualna wola pracy, jako zdolność do trwałego zmuszania się do wykonywania podjętej („zdecydowanej") pracy zakłada, że obok niej (niezależnie) ist-

[18] *Ibid.*, s. 103.

nieją motywy wytwarzania oraz, że chęć wytwarzania napotyka na opór. Społeczna wola pracy natomiast łączy w sobie (tak jak bezpośrednie popędy) motyw wytwarzania i potrzebną siłę motoryczną (w dążeniu do wykonywania danej pracy, jednostka jest stymulowana przez świadomość, że praca ta jest pożądana przez współobywateli). W tym sensie społeczna wola pracy jest bardziej złożonym i bogatym kompleksem elementarnych zjawisk psychicznych. Z drugiej jednak strony, jej „zakres" obejmuje tylko te przypadki, w których wykonywanie czynności produkcyjnych staje się przedmiotem „społecznego nastroju". Ponadto, nie jest znany „podmiot świadomości społecznej", wobec tego podłożem społecznej woli pracy musi być świadomość jednostek, w której wola ta przyjmuje podwójny charakter jako dążenie do wykonywania czynności produkcyjnych pożądanych przez współobywateli, oraz pragnienia, aby inni również usilnie pracowali. W ogóle natomiast, nie można ustalić stosunku społecznej woli pracy do trudności pracy twórczej i do popędu twórczego jednostek, jako zjawisk ściśle indywidualnych: trudno bowiem mówić o „społecznym popędzie twórczym" - zaznacza W. Zawadzki.

W porównaniu z przedstawionymi trudnościami pracy, znacznie prościej przedstawiają się trudności, które napotyka powstrzymywanie się od czynności szkodliwych dla produkcji. W aspekcie rozpatrywanych przez Zawadzkiego przeszkód „wewnętrznych", chodzi o niebezpieczeństwo przedwczesnego spożycia dóbr niezbędnych dla produkcji. Trudności te, wywołane przez „niecierpliwość" spożycia, mogą być przezwyciężone przez bezpośredni popęd utożsamiający dobra produkcyjne z samym celem produkcji, co chroni te dobra przed zbyt wczesnym spożyciem. Ponadto, istotne znaczenie mają takie okoliczności, jak świadoma wola oszczędzania, chęć posiadania stałego dochodu, czy bezpośrednie przywiązanie do środków produkcji (obserwowane u drobnych wytwórców).

SPOŁECZNA FORMA SIŁ WYTWÓRCZYCH

Pokonywanie trudności, ustawicznie pojawiających się na drodze każdego procesu produkcji, wymaga odpowiedniego ukształtowania psychicznego podłoża produkcji. Potrzebne jest właściwe usposobienie, takie ukształtowanie psychiki wytwórcy, które pozwala przezwyciężyć trudności wytwarzania poprzez rozwój woli pracy (sporadycznej lub stałej), popędu twórczego, przedsiębiorczości oraz oszczędności. Każdy typ produkcji wymaga właściwego podłoża, niezależnie od tego, w jaki sposób ono powstało. Teoria produkcji, zaznacza

W. Zawadzki, nie wyjaśnia warunków danego ukształtowania psychiki wytwórców (jest to przedmiot psychologii). Zadaniem teorii produkcji jest badanie już istniejącego usposobienia wytwórców z punktu widzenia jego przydatności dla określonego typu produkcji. W istocie rzeczy, chodzi o określenie warunków umożliwiających, w danym środowisku społecznym, takie rozporządzanie siłami wytwórczymi, jakie ze względów technicznych jest konieczne dla kontynuowania procesów produkcyjnych. Charakter rozporządzania i warunki, w jakich faktycznie określony podmiot może dysponować konkretną siłą wytwórczą, nazywa W. Zawadzki „społeczną formą tej siły".[19] Forma społeczna jest „określona", gdy ustalone są: podmiot, czas i zakres rozporządzania.

Określona forma społeczna sił wytwórczych jest podstawą, na której opiera się możliwość zapewnienia wytwórcy dysponowania niezbędnymi elementami sił wytwórczych. Nie wyczerpuje to jeszcze wszystkich aspektów zagadnienia: nie jest możliwe, wobec ograniczoności zasobów, zapewnienie każdemu wytwórcy wszystkich potrzebnych mu środków. Wprawdzie, pisze Zawadzki, nie jest możliwe zapewnienie rozporządzania potrzebnymi siłami wytwórczymi dla wszystkich, którzy mogą zostać wytwórcami, możliwe jest natomiast, oddanie do dyspozycji wytwórców, wszystkich istniejących sił. W tym celu niezbędna jest kombinacja określonej formy społecznej sił wytwórczych z odpowiednim podłożem psychicznym i właściwym stosunkiem do działalności gospodarczej.

W ten sposób, mówiąc współczesnym językiem, problem pełnego wykorzystania istniejących mocy wytwórczych, rozumie Zawadzki, jako potrzebę dostosowania podłoża psychicznego i dominującego w danym społeczeństwie, stosunku do działalności gospodarczej. Istotne jest, aby forma społeczna, była jednolicie określona dla wszystkich sił wytwórczych danego społeczeństwa, bo tylko w tym wypadku, może być ona dostosowana do podłoża psychicznego i panującego stosunku do działalności gospodarczej. W. Zawadzki wyróżnia tylko trzy główne, konkretnie określone, społeczne formy sił wytwórczych.[20]

Forma indywidualistyczna, gdy dysponowanie każdym elementem sił wytwórczych należy niepodzielnie do konkretnej jednostki (osoby fizycznej lub prawnej). Możliwe są wówczas dwa przypadki:

a) pełna wolność siły roboczej, natomiast elementami sił materialnych dysponuje niepodzielnie określona jednostka – jest to „właściwa forma indywidualistyczna";

[19] *Ibid.*, s. 110.
[20] *Ibid.*, s. 112–113.

b) gdy pewne jednostki faktycznie (nie tylko formalnie) rozporządzają zarówno siłami materialnymi, jak i siłą roboczą innych ludzi – mamy wówczas do czynienia z formą indywidualistyczno-przymusową.

Forma zsocjalizowana (uspołeczniona) – wszystkie siły są w faktycznej dyspozycji grupy, która w rzeczywistości rozporządza również siłą roboczą swoich członków, jako że działają oni tylko pod wpływem wspólnego nastroju i dążenia.

Forma patriarchalna: większością sił materialnych i siłą roboczą dysponują, współdziałając ze sobą, wzajemnie powiązane podmioty (np. pan i poddany, cech i rzemieślnik).

W. Zawadzki zwraca uwagę, że w przypadku formy „zsocjalizowanej" i indywidualistyczno-przymusowej (niewolnictwo) zapewnienie sił wytwórczych dla produkcji wynika z samej istoty tych form społecznych, bez udziału elementów podłoża psychicznego i stosunku do działalności gospodarczej. Natomiast w przypadku formy „indywidualistycznej właściwej", niezbędne dla produkcji siły wytwórcze mogą być zapewnione przy założeniu stosunku do działalności gospodarczej, jako źródła zarobku, oraz podłoża psychicznego minimalizującego wewnętrzne trudności pracy. W przypadku formy patriarchalnej niezbędne jest panowanie tradycji i odpowiedniego dla niej podłoża psychicznego. Rzecz w tym, że zarówno właściwa forma społeczna sił wytwórczych, jak i stosunek do działalności gospodarczej, wymagają odpowiednich warunków społecznych; zakładają więc odpowiednie ukształtowanie psychicznego podłoża produkcji. Zjawiska warunkujące ludzkie czynności w produkcji, w większości nie wypływają bezpośrednio z natury ludzkiej; wynikają one z tego, co jest wspólne dla danej grupy społecznej. Są one uwarunkowane przez naturę stosunków zachodzących między członkami społeczeństwa w ogóle, a między wytwórcami, w szczególności. Zjawiska cechujące te stosunki mogą być bezpośrednimi warunkami produkcji (np. społeczna forma sił wytwórczych). W tej sytuacji, zaznacza W. Zawadzki, warunki produkcji są zjawiskami społecznymi w trzech aspektach:

a) warunkują produkcję społeczną;

b) muszą być przeciętnie urzeczywistnione w społeczeństwie;

c) są one określonymi stosunkami między członkami społeczeństwa, albo są uwarunkowane przez pewną formę tych społecznych zależności.[21]

---

[21] Pojęcie warunku precyzuje W. Zawadzki w artykule: *O „Teorii produkcji"*, pisząc: „Każdy akt produkcyjny składa się z szeregu [...] momentów, które odpowiadają koniecznym, albo ewentualnym trudnościom spotykanym przez produkcję. W każdym z tych momentów, musi być akt produkcji uwarunkowany, tj. [...] muszą zaistnieć zjawiska, usuwające te trudności." *O „Teo-*

FORMY ORGANIZACYJNE PRODUKCJI

Produkcja jest zawsze wyrazem chęci wytwarzania cechującej siły wytwórczej. Odpowiedni „sposób ustosunkowania" wzajemnego zasadniczych elementów procesu produkcyjnego, nazywa W. Zawadzki „formą organizacyjną" produkcji. Jest to wzajemna współzależność podstawowych „pierwiastków" produkcji: sił wytwórczych, ich formy społecznej, zjawisk warunkujących chęć wytwarzania i samych czynności produkcji, albo też formacja gospodarcza, z którą ten „sposób uwarunkowania" jest związany.

W. Zawadzki podkreśla, że pojęcie formy organizacyjnej jest zupełnie odrębne od pojęcia typu produkcji. Typ produkcji przedstawia całkowite ukształtowanie produkcji, natomiast forma organizacyjna jest tylko określonym aspektem tej całości, pewnym sposobem wzajemnego powiązania elementów produkcji („ustosunkowanie pierwiastków"). Typ produkcji jest wyrazem całokształtu harmonijnie dostosowanych do siebie warunków, natomiast forma organizacyjna musi istnieć w każdej, najbardziej nawet nieprawidłowej produkcji. Podczas gdy typy produkcji przedstawiają wzajemnie wykluczające się, jakościowo odmienne całokształty warunków produkcji, to formy organizacyjne mogą mieć dowolną ilość stopni przejściowych.

Formy organizacyjne produkcji rozważa W. Zawadzki w trzech aspektach: 1) jako technikę produkcji, 2) jako sposób powiązania konkretnego procesu produkcji z ogólną organizacją gospodarczą społeczeństwa, 3) z punktu widzenia zasadniczej formy organizacyjnej, która zdolna jest objąć całość procesu produkcji.

Technikę, w sensie faktycznie stosowanych metod i sposobu wytwarzania (łącznie z organizacją, kierownictwem itp.), określa Zawadzki, jako istniejący w każdym procesie produkcyjnym, „pewien sposób ustosunkowania czynności produkcyjnych (i usług materialnych sił wytwórczych), zmierzających do określonego celu, sposób ustanawiania lub ustalania się ich porządku i związków".[22] Najogólniej wyróżnia:

a) technikę pierwotną lub żywiołową, gdy wytwórca bezpośrednio wkracza na drogę, którą uznaje za prowadzącą do celu (np. pierwotny myśliwy dostrzegłszy zwierzynę, rzuca się w pościg za nią);

---

rii produkcji", „Ekonomista" 1925, nr 3/4, s. 37–38. Szczegółowa analiza warunków produkcji zob.: S. Duda, *Zagadnienie produkcji prawidłowej w „Teorii produkcji" Władysława Zawadzkiego*, „Rzeszowskie Zeszyty Naukowe – Prawo i Ekonomia", t. XVIII, Rzeszów 1995, s. 59–79.

[22] Zawadzki, *Teoria produkcji*, s. 114–115.

b) technikę empiryczną lub tradycjonalistyczną – wytwórca postępuje tak, jak robił to zwyczajowo, obserwując postępowanie swej grupy społecznej;

c) technikę racjonalną – wytwórca stosuje takie środki, które uznał za najlepiej prowadzące do celu. W tym przypadku cel produkcji musi być dokładnie ustalony a wytwórca dokonuje analizy (kalkulacji) środków potrzebnych do osiągnięcia zamierzonego celu.

Każdy proces produkcyjny jest odpowiednio skorelowany z działalnością wszystkich innych wytwórców, jest więc związany z odpowiednią organizacją gospodarczą społeczeństwa (stanowi jej integralny element). W. Zawadzki wyróżnia trzy zasadnicze możliwości tego powiązania. W pierwszym przypadku pomiędzy jednostkami nie ma żadnych stałych stosunków gospodarczych, gdyż każda z nich samodzielnie zaspokaja swoje potrzeby – jest to g o s p o d a r k a n a t u r a l n a. W drugim przypadku, pomiędzy jednostkami zachodzą stałe stosunki wymiany dóbr. Jest to możliwe pod warunkiem, że dobra te (jak i usługi) są wytwarzane na wymianę, stają się więc towarami. W warunkach g o s p o d a r k i t o w a r o w e j, organizacja gospodarcza społeczeństwa dopuszcza różne możliwości. Społeczeństwo jako całość, może w różnym stopniu ingerować w działalność gospodarczą jednostek i w rozmaity sposób „przyczyniać się do stworzenia ogólnego podłoża tej działalności”.[23] Możliwa jest też sytuacja, że jednostki, odgrywające w gospodarce analogiczną rolę, mogą ze sobą współzawodniczyć, albo porozumieć się w dążeniu do swoich celów. Porozumienie może być „luźne”, lub może przybierać określoną postać zrzeszenia, np. związek niezależnych wytwórców (cech), związek przedsiębiorców (kartel, syndykat itp.) lub też związek zawodowy robotników.

Oprócz gospodarki naturalnej i towarowej W. Zawadzki dopuszcza również taki sposób ogólnej organizacji gospodarczej społeczeństwa, w której „pomiędzy jednostkami zachodzą stałe stosunki zaspokajania potrzeb przez wzajemne oddawanie sobie usług, oparte na fakcie należenia do wielkiej wspólnoty, która tym oddawaniem usług kieruje”. Takiej społecznej gospodarki, w której brak form towarowych, autor nie bada szczegółowo, wobec „braku materiału doświadczalnego”.[24]

---

[23] *Ibid.*, s. 115–116. Należy zwrócić uwagę, że W. Zawadzki nie używa pojęcia „państwo”, pisząc konsekwentnie: „społeczeństwo jako całość” lub „wspólnota”, co ma niewątpliwie związek z, zakładaną przez szkołę matematyczną, zasadą nieingerencji państwa (jako instytucji) w działalność gospodarczą jednostek. Zawadzki dąży do sformułowania zasad i warunków działalności gospodarczej wytwórców, którzy samorzutnie tworzą organizację społeczną, bez ingerencji „zewnętrznej” władzy państwowej. Wyrazem liberalizmu jest także uznawanie za „naturalne” prawa do zrzeszania się zarówno przedsiębiorców, jak i robotników, w odpowiednie związki (zrzeszenia).

[24] Zawadzki, *Teoria produkcji*, *op. cit.*, s. 116. Zawadzki uważa, że historia nie zna przypadku udanej, trwałej realizacji produkcji „kolektywistycznej” (społecznej).

Proces produkcji zakłada również pewną podstawową formę organizacyjną, która obejmuje go „jako całość". Jego pierwszą, nie budzącą „żadnych dalszych kwestii", wyróżnia Zawadzki sytuację („formację"), gdy niezależny wytwórca posiada wszystkie niezbędne siły wytwórcze. Drugi przypadek tworzy formacja gospodarcza łącząca siły wytwórcze różnych osób. W tej sytuacji należy rozważyć zasadę, na podstawie której następuje połączenie sił oraz bezpośredni cel produkcji. Z tego punktu widzenia rozróżnić należy:

a) formacje naturalne, które obok zadań gospodarczych, spełniają również inne funkcje „życiowe" (rodzina, ród, wieś wspólnota terytorialna itp.); mogą to być również grupy przypadkowe;

b) formacje, które łączą większą ilość sił, opierając się całkowicie lub częściowo na przymusie (gospodarka niewolnicza lub system poddaństwa);

c) przedsiębiorstwo, które Zawadzki określa jako formację gospodarczą, łączącą siły wytwórcze należące do różnych jednostek. Celem tej organizacji jest wytwarzanie, za pomocą posiadanych sił, dóbr lub usług traktowanych towarowo. Jednostki uczestniczące w przedsiębiorstwie, za dostarczone usługi czynników produkcji, otrzymują wynagrodzenie oparte na dobrowolnej, dwustronnej umowie. Przedsiębiorstwo może być państwowe lub prywatne. W drugim przypadku, zaznacza Zawadzki, oprócz wytwarzania obiektów wymiany, przedsiębiorstwo ma na celu „przede wszystkim uzyskanie dla przedsiębiorcy zysku w drodze wymiany"[25];

d) społeczeństwo jako całość, które organizuje produkcję „kolektywną" (niekoniecznie kolektywistyczną, zaznacza W. Zawadzki).[26] Połączenie sił wytwórczych jest tutaj oparte na związku publiczno-prawnym i ma na celu wytwarzanie dóbr lub usług, zaspokajających potrzeby wszystkich członków danej społeczności. Ta forma organizacyjna różni się od przedsiębiorstwa państwowego tym, że nie jest potrzebne tutaj porozumienie ani z dostawcami usług, ani ze spożywcami dóbr; kwestią władzy gospodarczej jest zarówno wyznaczenie usług do oddania, jak i podział wytworzonych dóbr.

W przypadku „formacji gospodarczej łączącej siły wytwórcze rozmaitych osób", należy jeszcze rozważyć okoliczność, że siły te mogą występować w różnych formach i uwarunkowaniach. Jeśli chodzi o siłę roboczą, różnice zależą od stopnia, w jakim osoba fizyczna może nią rozporządzać i czy posiada

---

[25] *Ibid.*, s. 116–117.

[26] Produkcja kolektywistyczna, jako cecha „kolektywistycznego typu produkcji", zakłada specjalne warunki związane z możliwością istnienia wspólnej własności (szczegółowo problem ten jest omówiony w dalszej części opracowania). W tym miejscu chodzi o ogólniejszy przypadek, gdy określona społeczność jest organizatorem procesu produkcji (może to być np. gospodarstwo komunalne).

ona ponadto dobra materialne. Ważny jest także cel wykorzystania siły roboczej oraz stopień zrzeszenia posiadaczy tej siły. W przypadku sił związanych z czynnikami materialnymi, znaczenie ma fakt czy te czynniki są własnością poszczególnych jednostek, państwa czy pewnych wspólnot; istotne znaczenie ma też stopień koncentracji czynników w rękach określonych podmiotów, jak też charakter transakcji, których przedmiotem są czynniki wytwórcze.

Połączenie sił wytwórczych różnych jednostek pociąga za sobą ponadto problemy związane z podziałem na czynności kierownicze i wykonawcze. Teoretycznie, zauważa W. Zawadzki, czynności kierownicze mogłyby być delegowane przez ogół pracujących, na rzecz pewnych wyspecjalizowanych jednostek. W dotychczasowej praktyce byłyby one udziałem określonych grup społecznych. Podstawą, na której pewna grupa obejmowała kierownictwo produkcji, była przemoc, pochodzenie, posiadanie materialnych czynników produkcji. Każda z tych okoliczności łączy się ściśle z pewnym ukształtowaniem produkcji.

Szczegółowy rozbiór form organizacyjnych produkcji ma istotne znaczenie dla ujęcia problematyki produkcji przez W. Zawadzkiego. Formy te, stanowiąc część społecznego podłoża produkcji, jednocześnie silnie na to podłoże wpływają, kształtując psychikę wytwórców, utrwalając pewien stosunek do działalności gospodarczej i pewną formę społeczną sił wytwórczych. Określone podłoże społeczne wymaga odpowiednich form organizacyjnych produkcji. Jednakże, istnienie określonej formy organizacyjnej produkcji nie należy do uznania (wyboru) wytwórców. Równie błędne jest przypuszczenie, że jakaś forma organizacyjna, sama przez się, zapewnia najlepszy efekt produkcyjny. Koniecznym warunkiem racjonalności organizacji produkcji jest potrzeba odpowiedniej formy zespolenia sił wytwórczych różnych jednostek. Racjonalna organizacja poszczególnego procesu produkcyjnego musi znaleźć oparcie w określonej ogólnej organizacji gospodarki społecznej. Nawet wtedy, gdy formy organizacyjne produkcji są kształtowane ze względu na ich efektywność, zakładają one (właśnie w celu poprawy produkcyjności), pewne podłoże społeczne, powstające niezależnie od tych celowych dążeń.[27]

TYPY PRODUKCJI PRAWIDŁOWEJ

Analiza społecznych form sił wytwórczych oraz form organizacyjnych produkcji pozwala W. Zawadzkiemu na sprecyzowanie pojęcia produkcji prawidłowej. Badanie zjawisk warunkujących produkcję prawidłową polega na ustale-

[27] *Ibid.*, s. 118.

niu odpowiedniego typu produkcji. W tej sytuacji W. Zawadzki określa teorię produkcji jako „naukę o typach produkcji". Zadaniem jej jest określenie możliwych typów produkcji i ustalenie układu zjawisk społecznych odpowiadających określonemu typowi. Historyczny rozwój zespołu zjawisk warunkujących typ produkcji powoduje ukształtowanie - jako szerszej, społecznej konsekwencji - określonego ustroju społecznego, związanego z danym typem produkcji. Należy unikać mieszania pojęć ustroju społecznego i typu produkcji, podkreśla W. Zawadzki. „Typ produkcji ma niewątpliwie coś wspólnego z ustrojem, z którego jest wyabstrahowany, a mianowicie wklucza on do objętego przez siebie zespołu zjawisk zasadnicze cechy tego ustroju [...] typ produkcji przedstawia to ukształtowanie dodatkowych momentów, przy których możliwa jest w danym ustroju prawidłowa produkcja".[28]

Ogólne pojęcie „typu produkcji" formułuje W. Zawadzki jako: „jakościowo odrębne ukształtowanie produkcji odpowiadające pewnemu całokształtowi harmonijnie do siebie dostosowanych warunków, mogących współistnieć na podstawie określonego układu zjawisk społecznych [...]".[29]

Zespół warunków, zapewniających prawidłową produkcję danego typu, stanowi harmonijnie powiązany kompleks zjawisk różnej kategorii. Najważniejsze z nich, to:

- odpowiednie ukształtowanie materialnego podłoża produkcji (sił wytwórczych);
- właściwe ukształtowanie motywów produkcji, tzn. pewien stopień rozwoju potrzeb;
- odpowiedni (towarowy) stosunek do działalności gospodarczej;
- wola pracy, jako sposób reagowania na bodźce płynące z zewnątrz i podniety wewnętrzne (popędy);
- odpowiednie formy organizacyjne życia gospodarczego;
- właściwe formy współżycia społecznego i państwowego (normy prawne i instytucje).

Wszystkie te zjawiska, należące do rozmaitych dziedzin („kategorii"), są w różnym stopniu wzajemnie przez siebie i przez sam proces produkcji uwarunkowane. W. Zawadzki zaznacza, że należy traktować je jako równorzędne; nie ma znaczenia poszukiwanie związków przyczynowych pomiędzy nimi - należy badać „[...] jaki jest ten całokształt warunków, w którym może istnieć prawidłowa produkcja".[30] Stwierdzenie to jest charakterystyczne dla zjawiska

[28] Zawadzki, *O „Teorii produkcji"*, s. 46.
[29] *Ibid.*, s. 72.
[30] *Ibid.*, s. 77.

metodologicznego W. Zawadzkiego, który pisze: „*A priori* nie ma żadnych koniecznych stosunków pomiędzy wielkościami ekonomicznymi, ani w ogóle żadnej racji, aby pewne wielkości były takie, a nie inne, tak a nie inaczej do siebie ustosunkowane".[31] Do zbudowania teorii wystarcza obserwacja prostego faktu, że wielkości ekonomiczne wzajemnie się dostosowują za pośrednictwem ludzkich czynności gospodarczych, podkreśla W. Zawadzki.

Każdy typ produkcji oparty jest na całokształcie harmonijnie dostosowanych do siebie zjawisk społecznych. W. Zawadzki rozważa pięć możliwości ukształtowania się produkcji prawidłowej.

Pierwotny typ produkcji. Niski poziom umysłowy oraz brak zdolności do systematycznej pracy nie wyklucza możliwości prawidłowej produkcji. Odpowiedni zespół warunków kształtuje się wówczas wokół bezpośrednich popędów. Problem produkcji sprowadza się do tego, co może zapewnić tym popędom siłę i prawidłowość, umożliwiającą harmonijność produkcji. Jest to możliwe, stwierdza Zawadzki w warunkach znacznej obfitości naturalnych sił wytwórczych oraz względnie słabego rozwoju potrzeb. W takiej sytuacji brak krytycyzmu, prymitywność techniki, przypadkowość organizacji i nieokreśloność społecznej formy sił wytwórczych nie są przeszkodą, lecz przeciwnie – podtrzymując „świeżość i intensywność popędów" przyczyniają się do utrzymania minimalnej prawidłowości produkcji. Słaby rozwój potrzeb pozwala stawiać produkcji tylko takie zadania, które może ona wypełnić. Ukształtowanie produkcji odpowiadające tym warunkom nazywa W. Zawadzki pierwotnym typem produkcji. Charakterystyczne aspekty tego typu to: panowanie popędów i związane z tym odpowiednie ukształtowanie podłoża psychicznego oraz bezpośredni stosunek potrzeb do produkcji, jako „zasada" organizacyjna procesu produkcyjnego.

Typ produkcji opartej na przymusie. Gdy podłoże psychiczne produkcji pozostaje zasadniczo nie zmienione (panowanie popędów), lecz następuje rozwój potrzeb i techniki, prawidłowa produkcja może być zapewniona tylko przez przymus. Zakłada ona obfitość sił naturalnych, osiadły tryb życia, podział społeczeństwa na warstwy panów i poddanych (lub niewolników). W tych warunkach, w miarę równomierna produkcja jest możliwa przy niewielkim rozwoju stosunków wymiennych (dominuje gospodarka naturalna) oraz panowaniu skostniałej w rutynę tradycji i wyrzeczeniu się postępu. W takich

[31] W. Zawadzki, *Pojęcie równowagi ekonomicznej i jego naukowe znaczenie*, „Ekonomista" 1928, nr 4, s. 11.

warunkach przymus odgrywa niezbędną, organizacyjną rolę w procesie produkcji.

Patriarchalny typ produkcji. Jako całościowe ukształtowanie prawidłowej produkcji, powstaje w warunkach większego rozwoju „usposobienia do pracy" i sporadycznej woli pracy. Istotnymi elementami psychicznego podłoża produkcji jest też, silne przywiązanie do swojego trybu życia i pojmowanie działalności gospodarczej, jako nieodłącznego elementu ogólnej aktywności życiowej. Patriarchalny typ produkcji zakłada ścisły związek działalności gospodarczej z prowadzonym trybem życia i niewielki („średni") rozwój potrzeb. Większe jest zróżnicowanie podłoża psychicznego produkcji, ale mniej ostro zaznacza się podział społeczny niż w produkcji opartej na przymusie. Dominuje tradycjonalistyczna technika produkcji i patriarchalna („pomocniczo-przymusowa") forma sił wytwórczych. Jako formy organizacyjne produkcji występują: samodzielny wytwórca (w znacznej części wytwarzający na sprzedaż) oraz zrzeszenie w grupie naturalnej. Typowym przedstawicielem produkcji patriarchalnej jest średniowieczny rzemieślnik, który podejmując produkcję, realizuje jednocześnie swój konkretny ideał życiowy, ustalony przez tradycję i nacisk grupy, do której należy.

Towarowo-indywidualistyczny typ produkcji. Omówione wcześniej trzy typy produkcji posiadają pewne analogie, wynikające z określonych cech wspólnych psychicznego podłoża produkcji. Zupełnie odrębnym pojęciem jest typ produkcji towarowo-indywidualistycznej. Szczegółowe warunki tego typu formułuje W. Zawadzki analizując ujęcie produkcji jako specyficznego stosunku wymiennego. Najważniejsze przesłanki, to indywidualistyczna forma sił wytwórczych, towarowy stosunek do działalności gospodarczej oraz odpowiednie ukształtowanie woli pracy. Podstawą decyzji produkcyjnych jest rachunek zadowolenia, jakiego dokonują dwaj główni przedstawiciele tego rodzaju produkcji: przedsiębiorca i robotnik. Przedsiębiorca podejmuje się produkcji, gdy efekt produkcji przekracza poniesione nakłady (koszty). Analogicznie, robotnik podejmuje decyzję pracy po porównaniu trudu i wynagrodzenia zamierzonej pracy i innych możliwych zajęć – gdy uświadomi sobie, że wybrana przez niego kombinacja, daje maksimum przewagi wynagrodzenia nad trudem. Zespół warunków, w których zapewniona jest prawidłowa produkcja towarowo-indywidualistyczna, daje się sformułować w ośmiu punktach:

1) odpowiednia (znaczna) ilość sił wytwórczych;
2) odpowiedni rozwój potrzeb materialnych;
3) towarowy stosunek do działalności gospodarczej;
4) zasadnicza skłonność do towarowego użycia sił wytwórczych;
5) wola pracy;

6) indywidualistyczna forma sił wytwórczych;
7) odpowiedni rozwój stosunków wymiennych;
8) organizacja produkcji przez przedsiębiorstwa.[32]

W. Zawadzki zaznacza, że z punktu widzenia teorii produkcji, istotne znaczenie ma okoliczność, że większość ludzi postawionych w warunkach określonych przez wymienione wcześniej przesłanki, podejmuje decyzje gospodarcze kierując się rachunkiem zadowolenia (korzyści). Warunki takich zachowań, tworzone są łącznie przez towarowy stosunek do działalności gospodarczej i będącą jego koniecznym dopełnieniem, indywidualistyczną formę sił wytwórczych. Ponadto, towarowo-indywidualistyczny typ produkcji wymaga odpowiedniego stopnia podziału pracy i rozwoju pośrednich („okrężnych" w terminologii Böhm-Bawerka[33]) procesów produkcji. W tej sytuacji występuje dążenie do przyrównywania w procesie produkcji ludzkich czynności wytwórczych (pracy) do sił materialnych. Jest to możliwe, zaznacza Zawadzki, w warunkach odpowiedniego ukształtowania psychologii wytwórców, które zapewnia rozwój woli pracy. Problem powstania i utrzymania tej siły psychicznej, którą wyraża wola pracy, ma kluczowe znaczenie dla omawianego typu produkcji. „Wola pracy, tak samo jak i inne warunki indywidualistycznej produkcji, przypuszcza bardzo określone ukształtowanie społecznego podłoża tej produkcji; toteż, ów pozornie najbardziej zmechanizowany typ, musi się oprzeć na całym szeregu skomplikowanych, życiowych procesów społecznych".[34]

Typ produkcji kolektywistyczny. Jako ostatni możliwy teoretycznie, lecz w praktyce nie zrealizowany, rozpatruje W. Zawadzki kolektywistyczny typ produkcji. Jest to hipoteza, która powstaje przy założeniu powszechnego istnienia wspólnej własności i odpowiedniego stopnia rozwoju techniki. Prawidłowa produkcja w tym przypadku wymaga znacznego rozwoju sił wytwórczych (wysoki poziom techniki przemysłowej). Podłoże psychiczne musi się charakteryzować wspólnotą poglądów i panowaniem wspólnego, jednolitego „nastroju" (ducha), któremu bez oporów poddają się wszyscy członkowie społeczności. Towarzyszyć temu powinien jednolity, społeczny pogląd na sprawy gospodarcze i techniczne, społeczna wola pracy i kolektywna organizacja produkcji. Najważniejszą sprawą, podkreśla Zawadzki, jest „wspólna własność, a więc ukształtowanie społecznej formy sił wytwórczych".

[32] Por. Zawadzki, *Teoria produkcji*, s. 44.
[33] Zob. przypis nr 8.
[34] Zawadzki, *Teoria produkcji*, s. 124.

Organizacja produkcji, odpowiadająca kolektywistycznemu typowi produkcji, nie jest w praktyce znana, zaznacza autor. Zasługuje jednak na uwagę, jako „obraz dążeń, wysiłków i walk szerokich warstw".[35] Pozostałe natomiast, omówione typy produkcji, zbliżone są do ustrojów, które wykazały w swoim czasie znaczną trwałość i prawidłowość produkcji.

Urzeczywistnienie jednolitego typu produkcji zapewnia, zdaniem W. Zawadzkiego, zupełnie prawidłową produkcję, a to jest warunkiem maksymalnej w danej hipotezie wielkości produkcji. Odchylenia rzeczywistego układu stosunków gospodarczych od warunków typu produkcji nie pociągają za sobą całkowitego układu produkcji (w grę wchodzi elastyczność normalnych warunków produkcji). Podobnie, zastrzega się W. Zawadzki, samo urzeczywistnienie typu produkcji nie decyduje o największej, możliwej w danych warunkach produkcji; należy tutaj uwzględnić inne czynniki, które teoria produkcji bada tylko pobieżnie: zjawiska natury technicznej lub należące do dziedziny wymiany.

Prawidłowa produkcja możliwa jest przy urzeczywistnieniu typu produkcji i odpowiedniego układu warunkujących go zjawisk. Niezbędne są oczywiście wszystkie okoliczności typu „naturalnego": dostateczny poziom rozwoju potrzeb, odpowiednia ilość sił wytwórczych oraz właściwy sposób wykorzystania posiadanych zasobów (technika i formy organizacyjne). Jako prawidłową określa W. Zawadzki taką produkcję, „przy której stale odbywa się równomierne wyzyskanie tych samych kategorii możliwości produkcyjnych".[36] Tak więc prawidłowa jest p r o d u k c j a   p i e r w o t n a, o ile wykorzystywane są stale możliwości, w których działalność produkcyjna jest przedmiotem bezpośredniego popędu, a których zakres jest wyznaczony przez zwyczaje i tradycję danej grupy społecznej.

Prawidłowość p r o d u k c j i   p a t r i a r c h a l n e j polega na stałym wykorzystaniu możliwości produkcyjnych, cechujących się tym, że działalność produkcyjna jest elementem pożądanego trybu życia wytwórcy: rezultat produkcji natomiast służy do utrzymania stopy życiowej ustalonej przez tradycję i zwyczaje. W przypadku p r o d u k c j i   t o w a r o w o - i n d y w i d u a l i s t y c z n e j, prawidłowość produkcji polega na stałym wykorzystywaniu tych wszystkich możliwości produkcyjnych, które dają korzyść, przewyższającą nakłady (gdy oba te elementy wyrażone są w pieniądzu). Prawidłowa mogłaby być też produkcja kolektywistyczna, pod warunkiem, że wykorzystywane byłyby wszystkie możliwości produkcyjne, których użycie jest uznawane za niezbędne przez wła-

[35] *Ibid.*, s. 124.
[36] *Ibid.*, s. 84.

dze danej grupy społecznej (o ile członkowie tej grupy podporządkują się dobrowolnie decyzjom władz).[37]

Szczególne miejsce przypada produkcji opartej na przymusie. Przymus jest najprostszym sposobem zapewnienia ciągłości produkcji. Przymusowa organizacja pracy nie liczy się z pragnieniami jednostek, dlatego łatwo w jej obrębie wprowadzić racjonalne formy działania (podział pracy). Jednocześnie przymus gospodarowania i pracy przynosi efekty tylko przy produkcji o technice bardzo elementarnej i jednocześnie sprzyjających warunkach naturalnych, słabo rozwiniętej wymianie i znaczej obfitości siły roboczej. „Ustrój oparty na przymusie jest jedynym przykładem ustroju, który może trwać długo, nie zapewniając nawet w przybliżeniu prawidłowości produkcji, z drugiej strony przymus jest często pośród dezorganizacji (wywołanej zresztą najczęściej przez jego stosowanie) jedyną ucieczką, jedynym środkiem utrzymania takiej produkcji".[38]

W praktyce rozważając uwarunkowania produkcji, wystarczy założyć względną tylko jej prawidłowość. Historia nie zna przykładów absolutnej prawidłowości produkcji w danym typie produkcji. W rzeczywistości chodzi o zachowanie ciągłości procesu produkcji i zminimalizowanie możliwych zaburzeń (np. wojny, walki społeczne itp.). W. Zawadzki uważa, że obserwowane w towarowo-indywidualistycznym typie produkcji zaburzenia społeczne („walki klas"), będą zanikać wraz z postępami w demokratyzacji produkcji. Natomiast mechanizm rynkowy, w warunkach wolnej konkurencji skutecznie zapobiega anarchizacji produkcji w tym typie gospodarki. W istocie więc, konkluduje autor, prawidłowa produkcja towarowo-indywidualistyczna polega na wykorzystaniu wszystkich możliwości produkcyjnych, które zapewniają przewagę korzyści nad kosztami (a nie wszystkich możliwości w ogóle, co jest nieprawdopodobne). Najczęściej sytuacja ta oznacza maksymalizację zysku kapitalisty, lecz nie jest to warunek konieczny.[39]

Jak to było zaznaczone, badanie ustrojów społecznych nie jest zadaniem teorii produkcji. Zadaniem tej teorii jest odpowiedź na pytanie, jak muszą się ułożyć zjawiska związane z produkcją, aby pewien typ produkcji mógł się w całej pełni zrealizować. Poza ramy teorii produkcji wykracza zagadnienie, czy poszczególne kategorie zjawisk życia społecznego w ogóle, z gospodarczego w szczególności, mają samodzielne istnienie, czy też powinny być sprowadzone do kilku zasadniczych. W tej kwestii Zawadzki krytykuje stanowisko

---

[37] Zawadzki, *O „Teorii produkcji"*, s. 34 (przypis).

[38] Zawadzki, *Teoria produkcji...*, s. 192.

[39] Zob. *Ibid.*, s. 434–438.

„materializmu dziejowego" K. Marksa, który uważa, że warunki życia gatunku determinują pewne zasadnicze zjawiska społeczne, które z kolei wyjaśniają pozostałe elementy życia społecznego.[40] Równie krytyczne jest stanowisko Zawadzkiego wobec koncepcji kierunku społeczno-prawnego, jakoby punktem wyjścia dla badań ekonomicznych, miały być prawnie uregulowane formy społecznego współżycia.[41] Normy społeczno-prawne rozwijają się przecież pod wpływem zjawisk gospodarczych, a nie na odwrót, zaznacza W. Zawadzki. Wskazując na pewne zbieżności poglądów z wymienionymi kierunkami, jednocześnie odróżnia się od nich przez odrzucenie zasady determiznizmu, zgodnie z wyznawaną ideą współzależności zjawisk, „[...] wszystkie kategorie zjawisk życia gospodarczego traktuję jako równorzędne, wzajemnie się warunkujące, i pytam tylko, przy jakich ich kombinacjach możliwą jest prawidłowa produkcja?" Ponadto, podkreśla Zawadzki, sformułowanie: „układ zjawisk, w którym urzeczywistnia się typ produkcji", należy traktować jako wielki proces społeczny, którego częścią jest prawidłowość wykorzystania dóbr materialnych. „[...] Pierwszorzędną doniosłość ma to, aby produkcję ujmować nie jako coś zewnętrznego od jej warunków, ale, przeciwnie, jako stanowiącą z nimi jedną wielką całość, która tylko jako całość może się w sposób trwały urzeczywistnić".[42]

Rozważanie typów produkcji, odpowiadających znanym z doświadczeń formom produkcji prawidłowej: pierwotnej, niewolniczej (typ produkcji opartej na przymusie), feudalnej (patriarchalnej), kapitalistycznej (towarowo-indywidualistycznej) i kolektywistycznej prowadzi przede wszystkim do wniosku, że zjawiska warunkujące produkcję, znajdują najbardziej sprzyjające dla siebie warunki w pewnym wspólnym podłożu. Prawidłowa produkcja, podkreśla Zawadzki, nie może zaistnieć bez określonej harmonii bezpośrednich i dalszych warunków produkcji, które w połączeniu z pewnymi cechami psychicznymi jednostek, rozwijającymi się w procesie przystosowywania się jednostki do warunków bytu, tworzą pewien całokształt, będący podłożem sprzyjającym rozwojowi pożą-

[40] Koncepcja materializmu historycznego („dziejowego") Marksa, zob. *Manifest komunistyczny* [w:] K. Marks, F. Engels, *Dzieła wybrane*, t. I, Warszawa 1981, s. 342–372; także: O. Lange: *Ekonomia polityczna*, t. I, wyd. IV, PWN, Warszawa 1967, r. II.

[41] Kierunek społeczno-prawny rozwijają, w ramach niemieckiej szkoły historycznej, pisarze związani z założonym w 1872 r. przez G. Schmollera (1838-1917) „Towarzystwem Polityki Społecznej" (Verein für Sozialpolitik). Wśród uwarunkowań podmiotów gospodarczych wysuwali oni na czoło nie więzi ekonomiczne, lecz tworzony przez państwo system prawny, np. Artura Spiethoffa (1873–1957) koncepcja „stylów gospodarowania". Zob. E. Taylor, *Historia rozwoju ekonomiki*, t. II, Poznań 1957, s. 10–32; W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, wyd. II, PWE, Warszawa 1987, s. 426–439.

[42] Zawadzki, *Teoria produkcji...*, s. 79–80.

danych cech psychicznych. Takie ścisłe powiązanie bliższych i dalszych warunków produkcji z ukształtowaniem odpowiednich postaw jednostek, określa W. Zawadzki, jako organiczny charakter produkcji.[43]

SUMMARY

Władysław Marian Zawadzki (1885-1939) was a representative of mathematical economy in Poland. Besides the problems of general economic balance, he also dealt with the theory of production and he contained the results of his studies in the work *Theory of Production. An Attempt to Study the Social Conditions of Production* (Warsaw 1923).

The present paper discusses the concept of production types, which according to W. Zawadzki constitute a complex of inter-connected social conditions of production. W. Zawadzki showed that production can take place in the proper manner only with strictly determined assumptions concerning the character of phenomena constituting the foundation of the economic life. Therefore, only a few types of social foundation can be distinguished together with types of proper production corresponding to them, namely primitive production, production based on pressure, patriarchal type of production, commodity-individualistic type of production and collectivist type of production.

[43] Organiczny charakter produkcji, określający istotny sens typu produkcji, ukazuje zasadniczą odmienność ujęcia W. Zawadzkiego w stosunku do znanej koncepcji „typów idealnych" Maxa Webera. Badając materiał historyczny, stara się M. Weber ustalić podstawy psychiczne tworzące „ducha" rozmaitych epok historycznych. Kapitalizm, jego zdaniem, począł się z ducha reformacji, o jego powstaniu zdecydowała nowa religia, etyka, moralność. Patrz M. Weber, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu* (*Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1905), Lublin 1994, s. 77–163.